

АСПЕКТИ НА ИДЕЯТА МОСКВА – ТРЕТИ РИМ

Андрей Андреев

В областта на идейно-политическата мисъл на средновековна Русия идеята Москва – Трети Рим заема особено място. Оформила се през втората половина на XV в., претърпяла известни промени, тя господства до началото на XVIII в. Всички автори, изследвали проблема, са единодушни, че Петър I я ликвидира. Може да се твърди обаче, че нейни наслоения се наблюдават и в следващите векове. Това не е чудно. За повече от два века тя определя много неща в руския политически и идеен живот и на практика оформя манталитета на руския интелектуалец, а и на обикновените руси, достатъчно дълго време.

Идеята Москва – Трети Рим оказва голямо влияние върху културното развитие на Русия. Тя определя начина на поведение на владетеля, на аристокрацията, на духовенството и на обикновения народ, влияе върху модата, архитектурата, литературата и др. Образецът е известен – Византийската империя. Механичното пренасяне на обичаи, някои от които били анахронизъм, имало и своите негативни страни. Но основното било чувството за превъзходство, което тази идея формира и у интелектуалния и политическия елит, и у обикновените руси.

Темата е засягана от различни автори, но на практика дълбочените изследвания не са много. Идеята Москва – Трети Рим се разглежда обикновено в контекста на друга проблематика. Руските историци от XIX в. налагат мнението, че тя представлява нещо екзотично, премахнато изцяло от император Петър I. Това схващане се споделя и от редица съвременни автори.

Интересна версия представя известният руски историк и дългогодишен преподавател в Софийския университет "Св. Климент Охридски" професор В. Мякотин. Той е един от първите учени, които поставят въпроса за чувството за верска непогрешимост, формирано у русите благодарение на възгледите им за третия Рим¹.

Професор В. О. Ключевски в една своя оригинална студия също се спира на разглежданата тема. Той анализира западното влияние в Русия и отношението към него. Ключевски прави опит да обясни негативната позиция към Запада именно с идеята Москва – Трети Рим².

Въпроса разглежда и немският историк Х. Шьодер. В труда му преобладават предимно оценки, свързани с културното наследство на Византия. Анализират се претенциите на русите, стремящи се да бъдат наследници на последната³.

Обикновено Москва – Трети Рим се разглежда като нещо веднъж формирано и непроменено до началото на XVIII в. В известна степен се подценяват причините за нейното формиране, не се обръща достатъчно внимание на развитието ѝ. Обикновено тя се свежда до известното послание на монаха Филотей до Великия московски княз Василий III⁴. На заден план остават други извори, даващи идейна обосновка на теорията, държавната и църковната политика, които я обслужват, както и нейното развитие през XVII в. Настоящата работа цели представянето на кратък преглед на развитието на идеята Москва – Трети Рим при използване на исторически извори, формулиращи теорията, а също и действията на светската и духовната власт в тази насока. Засяга се и въпросът за значението на идеята за формиране на самочувствието на русите – самочувствие, характерно за поданици на държава, стремяща се към водеща роля в международните отношения, макар и все още в един регион на света. Проявления на отделни страни от идеята Москва – Трети Рим се забелязват и след края на XVII в. Една от основните постановки на разглежданата теория – за специфичното руско развитие и културното противопоставяне на Запада, срещаме в редица обществено-политически идеи през XIX в. За пример могат да се посочат казионната теория за "Официалната народност", славянофилството и панславизма, както и много различната и дори несъвместима с тях идеология на "народничеството."

Възникването на идеята, че Москва е наследница на Византийската империя, става благодарение на съпадението в кратък исторически период на няколко значими събития в балканската и европейската история през XV в. Нашествието на османските турци е напреднало. България, безспорен ориентир за руската култура през Средните векове, вече не съществува. Значителна част от територията на Византия била под османска власт, а през 1453 г. султан Мехмед II превзел Константинопол.

В това време в Русия протичали противоположни процеси. Успехите в борбата срещу татарите, извоюването на национална независимост и ликвидирането на сепаратизма довели през втората половина на XV в. до създаване на голяма и силна държава. Постепенно русите започнали да се смятат за богоизбран народ⁵.

Флорентинската уния (1439 г.) не получила признание в Москва. Подписалият я митрополит Исидор (1437 – 1441 г.) бил отстранен и принуден да бяга. На негово място руските архиепиеи издигнали Йона (1448 – 1462 г.), който заел митрополитската катедра без благословията на Константинополската патриаршия⁶.

Тези събития имали решаващо значение за Русия. Успехите на московските владетели и покоряването на другите православни народи повишили в значителна степен самочувствието на управляващите. Новото положение се обяснявало с богоизбраността на русите и греховете на "гърците"⁷. В Москва на преден план излиза идеята, че русите стоят над всички с твърдостта и чистотата на своята вяра. От тази гледна точка се приема, че център и пазител на истинското християнство, а следователно и приемник на Константинопол, е Москва. Нещастията на другите православни народи се обяснявали с отстъплението от "истинската вяра." Това разбиране се утвърждава в редица съчинения от това време. Двата Рима паднали поради своите грехове и ако третият не запазел чистата вяра, последиците щели да бъдат ужасни и антихристът щял да овладее света. Подобно схващане се утвърждава от монаха Филотей в посланието до Великия княз Василий III и в писмото му до дядка Мисюра Мунехин. Написаното отразява възгледите на Филотей, които явно се споделяли и от руското общество⁸. Необходимо било да се подчертае приемствеността между Рим и Константинопол, от една страна, и Москва, от друга. Това най-добре

се постига с “доказателства” за християнски светини, попаднали от първите два града, по волята Божия, в Русия. В този контекст са легендите за Новгородската бяла митра, за чудотворната икона на Тихвинската Божя майка и за Мономаховата шапка. В първата се разказва за свещената бяла митра, подарена на римските първосвещеници от Св. Апостол Петър. Император Константин Велики я изпратил в Цариград, а по-късно, за да не попадне в турски ръце, тя се пренесла в Новгород. В същия смисъл е легендата за иконата на Божата майка. От катедралата “Света София” в Константинопол тя попаднала в Русия. Легендата за Мономаховата шапка включва и политически моменти. Според нея става дума за короната на византийските императори, предадена от император Константин IX Мономах (1042 – 1055) на неговия внук – киевския княз Владимир II Мономах (1113 – 1125)⁹.

Идеята Москва – Трети Рим трябвало да придобие и външен, показан израз. Бракът на Великия московски княз Иван III (1462 – 1505) с византийската принцеса Зоя Палеолог, известна в Русия като София, през 1472 г. представлява първата сериозна стъпка в това направление. Новата московска владетелка въвежда във великокняжеския двор византийския дворцов церемониал в неговия оригинален вид. Така към края на XV в. в Русия се оформя гледището за Москва като пазител на истинската християнска вяра. По този начин тя е провъзгласена за наследник на Византийската империя. В следващите два века идеята Москва – Трети Рим търпи развитие и е периодически допълвана с нови легенди, атрибути и най-вече с нови претенции.

В 1547 г. Иван IV е коронясан за цар¹⁰. Титлата на московския владетел вече се изравнява, поне в очите на русите, с титлата на римските и византийските императори. Легендата за Владимирските князе, за произхода на основателя на династията Рюрик от император Октавиан Август е в пълно съзвучие с новосъздаденото положение¹¹.

Особено важна роля за доутвърждаване самочувствието на русите за тяхната непогрешимост по религиозните въпроси изиграва Стоглавият събор (1551 г.). Той трябвало да се произнесе по въпроса за ясно забележимите разлики в църковните обреди, сравнени с обредите на останалите православни църкви. Съборът се

произнесъл, изхождайки от руската традиция, без да се съобразява с богослужебната практика на Източните патриаршии. Такова съобразяване и приемане на чужд образец, би представлявало кошунство в очите на русите и грубо потъпкване на идеята Москва – Трети Рим¹². Стоглавият събор дава официална обосновка на възгледа, че “търците са се отклонили от истинската вяра” и че последната се е съхранила единствено в Русия. За доказателство се сочат именно разликите в обредите и завладяването на Византия от османските турци. Към “отклонилите се от православието” са причислени на практика всички източноправославни, включително и украинците¹³.

Следващият важен момент в развитието на идеята Москва – Трети Рим бил получаването на патриаршеско достойнство от главата на Руската православна църква. Борис Годунов (1598 – 1605) като пръв министър, регент, а след това и цар, полага значителни усилия в тази насока. Въпреки разрива с Източните патриаршии при непризнаването на Флорентинската уния, отношенията на Църквата в Русия с архиереите от Православния изток се подобряват бързо. Патриарсите разбират, че единственият независим православен владетел е московският цар и само от него могат да очакват политическа подкрепа и финансова помощ. Посещенията на висши духовници и обикновени монаси в Москва за събиране на милостиня стават обичайна практика още от края на XV в.¹⁴ При едно такова посещение на константинополския патриарх Йеремия през 1588 г. започват преговори за въздигане на московския митрополит в патриарх. След дълги преговори и многобройни и скъпи подаръци Йеремия склонил да изпълни исканията на Б. Годунов. На 26 януари 1589 г. на специално свикан за целта църковен събор той въздига в сан патриарх тогавашния московски митрополит Йов. Съборният акт е подписан и от двама архиереи от България – Дионисий, митрополит на Търново, и от “митрополит Гревенский и архиепископ на българската земя Калистрат”. Те били в Москва начело на делегация за участие в събора, а също и за събиране на милостиня¹⁵.

Идеята Москва – Трети Рим наблюдаваме в завършен вид в средата на XVII в. След преодоляването на кризата от края на XVI и началото на XVII в., свързана с борби за царския престол, поява на двама самозванци, войни с Полша и Швеция, при които полските

войски превземат руската столица, Русия навлиза в продължителен период на стабилизация. Възцаряването на Романови успокоява политическите страсти, които били прекомерно възбудени около борбата за трона след края на Рюриковата династия. Русия сключва благоприятни договори с Полша и Швеция, а в следващите години проявява аспирации към украинските земи, дотогава в състава на Реч Посполита. Именно през този период окончателно се оформят руските претенции не само за духовен, но и за политически приемник на Византия. Амбициите личат и във все по-пищната титулатура на владетелите¹⁶. Цар Алексей Михайлович Романов (1645 – 1676) виждал себе си като пряк наследник на византийските императори и покровител на поробените от турците християни. Той бил споменаван като владетел от източните патриарси при тържествени служби. Тук безспорно от значение е щедрата финансова помощ за архиереи от Православния изток и за Атонските манастири. Показателно е обръщението към него от страна на патриарх Макарий Антиохийски при посещението на последния в Москва в средата на XVII в. На първата аудиенция, на 12 февруари 1655 г., Макарий се обърнал към владетеля по следния начин: "...Бог да даде това, което иска сърцето ти и вярата ти, и да изпълни всички твои надежди! Да ти дарува победа, както я е дарувал на Великия Константин, и да направи твоето име автократор, монакратор, както той се наричаше! Да ти даде в наследство неговия престол завинаги!" По подобен начин го ласкае и газкият митрополит Паисий Лихаридис. Той също му пожелава трона на император Константин и го нарича "истински владетел на поробените християни"¹⁷.

Възгледът на русите за тяхното превъзходство най-пълно и систематизирано излага монахът Арсений Суханов в своя диспут по въпросите на вярата с монаси на Атон в средата на XVII в. Неговите доводи представляват в завършен вид идеята за чистотата на вярата и за руското превъзходство. Арсений изтъква равнопоставеността на двете църкви, дори намеква за по-високото положение на руската, изхождайки от легендата за покръстването на русите от Свети апостол Андрей Първозвани: "И бидейки в Цариград, апостол Андрей дойде при нас на Черно море, и ние в същото време приехме кръщаване от апостола, както и вие, а не от вас, гърците."¹⁸ Тази легенда е интересна от гледна точка офор-

мянето на чувството на превъзходство у русите. Те вече не признават приемането на християнството от Византия, а пряко от първия ученик на Исус Христос. Това ги поставяло на едно стъпало с гръцката църква още от самия акт на покръстването.

Атонските монаси отправят упреци, че в Москва се кръщавали повторно християни, и заплашват, че източните патриарси ще пишат оплакване до царя и той ще ги послуша. В отговор на това Суханов излага възгледите на русите за значението на съвременните (за XVII в.) патриарси. Според него в Москва съществува възможност да погледнат на тях като на неправославни. След това продължава: "Вие, гърците, не можете нищо да правите без своите четирима патриарси, защото в Цариград е имало благочестив цар, един под слънцето... А сега вместо този цар в Москва има благочестив господар-цар и царство наше християнско. Бог е прославил и царят има при себе си вместо папа – патриарх на царстващия град Москва, а вместо вашите четирима патриарси – четирима митрополити." Накрая Арсений заявява: "Цялото ваше начало премина към нас... Вие бяхте първи – сега последни, а ние бяхме последни, а сега първи" – и пояснил причините за това: "Беше у вас цар благочестив, а сега го няма и на това място Господ – Бог въздигна на Москва благочестивия цар... Константинополските патриарси не могат да извършват най-обикновените си патриаршески действия"¹⁹. При диспута руският монах представя едни показателни претенции. Той приравнява московския патриарх с папа – глава на целия християнски свят, а митрополитите с четиримата патриарси. Това е структурата на църквата в първите столетия след приемането на християнството за официална религия и преди схизмата между източната и западната църква. В подкрепа на доводите си Суханов припомня легендата, според която короната на римския папа Силвестър била предадена на главата на Руската православна църква²⁰.

От първата половина на XVII в. започва и целенасочената политика за разпространяване на популярността на Русия сред християнските поданици на Османската империя. Това става на основата на еднаквата религия. Множество монаси пристигали в Москва като събирачи на милостиня. Още цар Михаил Романов (1613 – 1645) се стреми никой от тях да не остане без дар. Когато посетителите станали твърде много, същият владетел въвежда

определен ред за посещения в руската столица. Цар Михаил упълномощава с указ воеводата на граничния град Путивъл да дарява по-маловажните просители от негово име. Високопоставените духовници и пратеници на известни манастири след доклад на воеводата до столицата получавали свободен достъп до въгрешността на Русия. В Москва те трябвало да се представят в Посолската управа. Някои от Атонските манастири притежавали владения в Русия, които им носели значителни суми от феодалната рента²¹. При даренията се акцентира върху факта, че московският цар е единственият владетел на православните християни.

В съответствие с идеята за Трети Рим е отношението към другите изповядващи християнската религия. На източноправославните се гледало като на "отклонили се от истинската вяра." Съществувала практика за изпращането на новопристигнали в Москва монаси в манастири за "поправка на православната вяра." От това не били пощаждявани и някои от епископите, като има случай от средата на XVII в., когато русите покръстили отново униатския архиепископ Атиноген, дошъл от Украйна²². На този фон не е изненада крайно отрицателното отношение към католиците и протестантите. Представителите на Западна Европа са приравнявани с мюсюлманите и в Русия на тях дълго време се гледа като на изпълнение на Сатаната. В руските вярвания Западът олицетворява мястото на раждането на Антихриста и оттам се очаква неговото появяване²³.

Идеята Москва – Трети Рим съществува в класическия си вид през периода XV – XVII в. Именно тогава тя възниква и търпи своето развитие. В историята на всеки народ можем да открием, че в определен момент той се смятал за богоизбран. При теорията за Третия Рим се наблюдава известна разлика. Тя господства твърде дълго време и това съвпада с периода, когато Русия започва да предявява претенции за участие в европейската политика. През тези благоприятни и успешни за Московското царство години се формира самочувствието на поданика на силна и голяма държава. Повече от два века идеята за Трети Рим определя културното развитие на Русия, оказва влияние върху управлението на държавата, процесите в църквата и върху руското общество като цяло.

Император Петър I премахва външната, парадната страна на тази теория. С течение на времето византийският дворец цер-

мониал се превръща в анахронизъм, а и бил допълнително окарикатурен поради забравяне, погрешни преписи и др. Отделни елементи на идеята се наблюдават и доста след началото на XVIII в. През императорския период остава да действа "Православната идея", формирала се на основата на идеята Москва – Трети Рим. Възгледът, че Русия е лидер на православния свят, битова и през XVIII – XIX в. Упорито прокарваното схващане за самобитността и самостоятелния път за развитие на Русия в отлика от Западна Европа се забелязва в редица идейни течения през XIX в. Идеята Москва – Трети Рим остава важен отпечатък върху руската и балканската история. Безспорно този феномен заслужава обстоятелни проучвания в бъдеще.

БЕЛЕЖКИ

¹ Мякотин, В. А. Протопоп Аввакум. – В: Из истории русского общества. СПб, 1902.

² Ключевский, В. О. Западное влияние в России в XVII в. (историко-психологический очерк). М., 1897.

³ Scaeder, H. Moskau das dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der Slawischen Welt. Hamburg, 1949.

⁴ Посланието на монаха Филотей до Великия московски княз Василий III. – В: Православный собеседник., № 2, 1862. Писмо до дяка Мисюра Мунехин. Пак там, №1, 1863.

⁵ Цит. съч.; Гудзий, Н. Хрестоматия по древней русской литературы. М., 1973, с. 248–256; Пак той. История древней русской литературы. М., 1966, с. 302–306. Памятники литературы Древней Руси. (Вторая половина XV века.), М., 1982, с. 216–268.

⁶ Макарий (митрополит). История русской церкви. Т. V, СПб, 1881, с. 293–306.

⁷ За продължителен период в Русия с термина "гърци" се обозначавала верска, а не етническа принадлежност. "Гърци" наричали всички православни християни, които не са руси с изключение на православните украинци.

⁸ Виж бел. 5.

⁹ Пак там.

¹⁰ Козлов, Ю. Ф. От княза Рюрика до императора Николая II. Саранск, 1992, с. 144.

¹¹ Ключевский, В. О. Цит. съч., с. 28.

¹² Стоглав – Собор бывший в Москве при государе царе Иване Василиевиче в лето от с. м. 7059, от р. Хр. 1551. Изд. Д. Е. Кожанчикова, СПб, 1883, гл. V, вопр. 5, с. 103–106. По-долу: Стоглав.

¹³ След Флорентинската уния Киевската митрополия остава под върховенството на Константинополската патриаршия. Това дало основание на русите да считат православните украинци за “отклонили се от истинската вяра.” По-подробно: Макарий (митрополит). Цит. съч.; Андреев, А. Руската православна църква в средата на XVII в. – реформи и разкол. – ВНР, 1995, кн. 3, с. 14–31.

¹⁴ За благотворителността на руските владетели по-подробно: Каптерев, Н. Ф. Характер отношений России к Православному Востоку в XVI – XVII вв. Изд. II, Сергиев Посад, 1914.

¹⁵ Централный государственный архив древних актов (ЦГАДА) ф. 153 (Духовные российские дела), оп. I, д. 1, л. 2–3.; Муравьев, А. Сношения России с Востоком по делам церковным. СПб, 1858, 232–239.

¹⁶ За титулатурата по-подробно: Зеньковский, С. Русское старообрядчество. Духовное движение семнадцатого века. Munhen, 1970, с. 247.

¹⁷ Муркос, Г. А. Пугешествие Антиохийского патриарха Макария в Москву в XVII веке (извлечение). СПб, 1898, с. 129.; Письмо Паисия Лигарида к царю Алексею Михайловичу от 29 мая 1662 г. – В: Дело о патриархе Никоне. СПб, 1897, с. 74–79.

¹⁸ Отчетът за пътуването на А. Суханов, закупените книги и за диспута на Атон в: Чтения в обществе истории и древностей российских (ЧОИДР), 1894, кн. 2, с. 1–283.; Легендата за апостол Андрей – пак там, с. 41–42.; Андреев, А. По въпроса за мисията на Арсений Суханов на Атон в средата на XVII в. – В: България, Балканите и Европа. Сб. в чест на проф. д-р Симеон Дамянов., В. Търново, 1992, с. 300–306.

¹⁹ ЧОИДР, 1894, кн. 2, с. 96–104.

²⁰ Пак там.

²¹ Каптерев, Н. Ф. Цит. съч., с. 271–283.

²² Пак там.

²³ Слово Ипполита об Антихристе. Изд. Невоструевым, М., 1882.

ОБЩОТО В МЕМОАРА НА ТАЙНИЯ ЦЕНТРАЛЕН БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ ДО СУЛТАН АБДУЛ АЗИС ОТ 1867 Г. И В ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ

Иван Стоянов

През XIX век българската обществено-политическа мисъл достига до забележителни резултати. Макар да се намират в пределите на Османската империя, макар да изпитват притесненията на една чужда и по същество крайно изостанала държавно-политическа система, българите възприемат идеите на Просвещението и дават своя принос за развитието и практическото реализиране на издигнатите от него принципи постановки. Това проличава особено отчетливо във вижданията както на радетелите и творците на новобългарската просвета и култура, така и в политическите възгледи на дейците, свързани с националноосвободителните борби на покорения народ. Програмните документи, дело на организациите от трите направления в освободителното движение – революционно-демократичното¹, буржоазно-либералното² и буржоазно-консервативното³, са своеобразни върхови постижения в тази посока. Те отразяват както степента на общественото развитие, така и политическата култура на своите създатели. Още тук трябва да се каже ясно, че идеите, намерили място в тях, кореспондират видимо с идеите на съответстващите течения в европейския политически живот. И това е напълно обяснимо предвид географското местоположение на българите и техните, макар и трудни, но непрекъснати връзки с Централна и Западна Европа и с постиженията на политическата мисъл в стария континент. В много отношения основополагащите постановки в тези програмни послания са заимствани от европейската теория и практика, но те са доразвити и съобразени с условията, в които българската нация се подготвя за самостоятелен политически живот.